

Lamprecht, Arnošt

Úvod

In: Lamprecht, Arnošt. *Vývoj fonologického systému českého jazyka*. Vyd. 1.
Brno: Univerzita J.E. Purkyně v Brně, 1966, pp. 9-12

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/126159>

Access Date: 06. 12. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

ÚVOD

Čeština patří do rodiny slovanských jazyků, a to do její západní skupiny. Jejím nejbližším příbuzným jazykem je slovenština; oba tyto jazyky mají četné společné jevy a tvoří československou větev západoslovanské skupiny.

Celá západoslovanská skupina se začala vydělovat z původní praslovanské jednoty ke konci praslovanského období. Nepochybně to souvisí s rozšířením slovanských jazyků po rozsáhlém teritoriu, s oslabením vzájemných kontaktů a dále s vytvářením různých oblastních kmenových svazů. Diference, které tehdy vznikaly, byly ovšem nepatrné a týkaly se hlavně jevů hláskových. Po stránce tvaroslovné byla slovanština ještě v IX. století jednotná a i v nynější době je gramatická stavba těchto slovanských jazyků, které jsou v kontaktu (tj. jazyků západoslovanských i východoslovanských), značně blízká a projevují se v ní často shodné vývojové tendence.

Všimněme si nyní těch hláskových jevů, jimiž byla západoslovanská skupina kmenových nářečí charakterizována v pozdně praslovanském období. Jsou to především tyto rysy:

1. Zachovaly se staré skupiny *kv*, *gv* ve slovech *kvěť*, *gvězda* (srov. čes. *květ*, *hvězda*, pol. *kwiat*, *gwiazda*); ve východoslovanských a jihoslovanských jazycích tu vzniklo *cv*, *dzv* > *zv* (srov. rus. *cvet*, *zvezda*, stsl. *cvěť*, *dzvězda*).

2. Místo *g* vzniklého tzv. II. a III. palatalizací z *ch* má západoslovanská skupina *š*, srov. stč. *múšě*, *veš(kerý)*, slov. *všetok*, pol. *musze*, *wszystko*. (Případy typu *leňosi* (tedy střídání *ch* — *s*) ve slovenštině i polštině jsou zřejmě sekundární, vzniklé analogicky podle střídání *k* — *c*). Východoslovanská a jihoslovanská skupina tu zachovala *s'* (srov. ruské *vesť* a stsl. *vьstь*, *musě*).

3. Na rozdíl od východoslovanských a většiny jihoslovanských jazyků se v západoslovanské skupině vyskytovaly měkké (palatální) retnice za spojení *pj*, *bj*, *mj*, *vj*, srov. čes. *zem'a* (> *země*), *grab'ě* (> *hrábě*), *stav'ati* (> *stáveti*), pol. *ziemia*, *kupię* atd. Ve východoslovanských jazycích a ve stsl. je tu tzv. *l* epentetické, srov. rus. a stsl. *zemlja*, stsl. *kuplja*, rus. *lovlju*.

4. Za skupení *tj*, *dj* (a *kt*, *gt* před předními samohláskami) se v západoslovanské

skupině vyskytuje *c, dz*, srov. stč. *sviečē, mežē* (z pův. *medza*), slov. *svieca, medza*, pol. *świeca, miedza*.

5. Staré skupiny *tl, dl* se v západoslovanské skupině zachovaly, srov. *vedlъ, pletlъ, modlitva*; ve východoslovanské a jihoslovanské skupině se *dl, tl* zjednodušily v *l*, srov. stsl. *velъ, plelъ, molitva* a ruské *věl, plěl, molitva*.

To jsou nejdůležitější jevy, jimiž se západoslovanská skupina odlišila od skupiny východní a jižní.

Ve dvou jevech pak se vyvíjela shodně se skupinou východoslovanskou a odlišila se tak od skupiny jižní. Jsou to tyto jevy:

6. V gen. sg. a v nom. a akuz. plur. *īā*-kmenů a v akuz. plur. *īo*-kmenů se vyskytuje koncovka *ě*, srov. *dušě, možě*; v jihoslovanské skupině tu byla koncovka *e*, srov. stsl. *duše, može*.

7. V instr. sg. *o*-kmenů (a *īo*-kmenů) se vyskytuje analogická koncovka *-omъ* (*-omь*) proniklá sem od *u*-kmenů; jihoslovanská skupina tu má koncovku *-omъ* (*-emь*).

V jednom zásadním jevu se pak shoduje československá větev západoslovanské skupiny s jazyky jihoslovanskými, a to ve střídnících za skupiny *tort, tolt, tert, telt*; měla tu původně *trat, tlat, trēt, tlēt* jako jazyky jihoslovanské a lišila se od polštiny, kde vzniklo *trot, tlot, tret, tlet*, srov. čes. *vrána, klas, břeh, mléko* a stsl. *vrana, klasъ, bręgъ, mlęko* nebo srbocharv. *vrana, klas, breg* || *brijeg, mleko* || *mljeko*. Tento poslední jev je počátkem další pozdně slovanské diferenciaci, jejímž konečným výsledkem bylo vydělení československé větve. Na východoslovan. území tomu odpovídá vznik tzv. plnohlásí, tj. vznik skupin *torot, teret, tolot* (srov. *górod, béreg, kolóda* atd.). Za konec této pozdně slovanské diferenciaci je pak nutno považovat zánik jerů i některé další jevy omezené na větší nebo menší část slovanského území (dispalatalizace, stahování, ztráta nosových samohlásek). Celé toto pozdně praslovanské období je tedy přechodem k vydělení jednotlivých samostatných skupin slovanských jazyků.

Uvedeme si nyní základní jevy, jimiž se postupně uvnitř pozdně praslovanského společenství vydělovala československá skupina. Jsou to tyto jevy:

1. Prvním z těchto rysů je již připomenutá skupina *trat, tlat, trēt, tlēt*. V území na sever od nás, tj. v lužičtině a v polštině, vzniklo *trot, tlot, tret, tlet*, srov. pol. *krowa, głowa, brzeg, mleko*, hor. luž. *hlōwa*.

2. Změnou nosových samohlásek v ústní se oddělila od polštiny jak československá, tak i lužická větev, srov. čes. *māso* (> *maso*), *ruka, mīka* a hor. luž. *mjaso, pjeć*, dol. luž. *měso, pěš, muž, ruka*; v polštině *mięso, ręka, maķa*.

3. Tzv. dispalatalizací *'e > o* se odděluje od československé větve polština i lužičtina, srov. pol. *żena > żona, ćelo > czolo*, h. luž. *żona, cōpły*.

4. Dispalatalizací *ě > a* se vyděluje jen polština, srov. pol. *miara, gwiazda*, čes. *miera, hvězda*, h. luž. *měra, hwězda*.

Zánik jerů a do jisté míry i těsně předcházející stahování jsou z hlediska celkové přestavby fonologického systému praslovanského (a tím i vzniku samostatných

fonologických systémů) velmi závažné, na západoslovanském území však mají jen slabší územně diferenciací hodnotu (kromě střední slovenštiny, horní lužičtiny a vyhynulého jazyka Polab. Slovanů).

Diferenční význam naproti tomu mají další jevy, jimiž se oddělovala československá větev a později i sama čeština od polštiny (příp. slovenštiny).

Jsou to tyto jevy:

a) Změna $g > \gamma > h$. Ta se provádí v československé větvi a v horní lužičtině, srov. čes. a h. luž. *noha, hlava, hlowa*; v polštině a dolní lužičtině zůstává g , srov. *noga, glowa*.

b) K velmi významným změnám patří depalatalizace retnic před pův. e v celé československé větvi, srov. *pěče, беру, veze, mete* proti pol. *piecze, biore, wiezie, miecie*, hl. *pjeku, pječeš*, dl. *pjaku, pjacoš*.

c) Změna měkkého $\acute{r} > \check{r}$ pak je společná češtině a polštině; ztvrdnutím $\acute{r} > r$ se oddělila od češtiny celá slovenština. Ke změně $\acute{r} > \check{r}$ (ale i $r > \check{r}$) došlo i v luž. srbštině, ale za jiných podmínek.

d) Depalatalizace slabik *d'e, t'e, n'e* (*n'ebud'et'e > nebudete*) proběhla na území jazyka českého mimo okrajové území slezskomoravské (lašské); neprovedla se ani v polštině, ani ve slovenštině (mimo její jihozápadní okraj).

Změna uvedená sub 1 nastala na rozhraní VIII. a IX. století, změny 2—4 pak se provedly ve stol. X. (příp. IX.—X.), změna $g > \gamma > h$ na rozhraní XII. a XIII. stol., změny uvedené sub b), c) ve stol. XIII. a poslední změna snad na rozhraní XIII. a XIV. století; ta zároveň znamená i diferenciaci českého jazyka. Z toho vyplývá, že hlavní charakteristické rysy, jimiž se vyznačuje čeština proti polštině, vznikly v průběhu X.—XIII./XIV. století (viz mapku č. 1), ovšem s výjimkou poslední dosud neuvedené změny — ztráty kvantity, která nastala v polštině v XV. století a jejíž hranice na našem území je asi z rozhraní XVI. a XVII. století (viz dále).

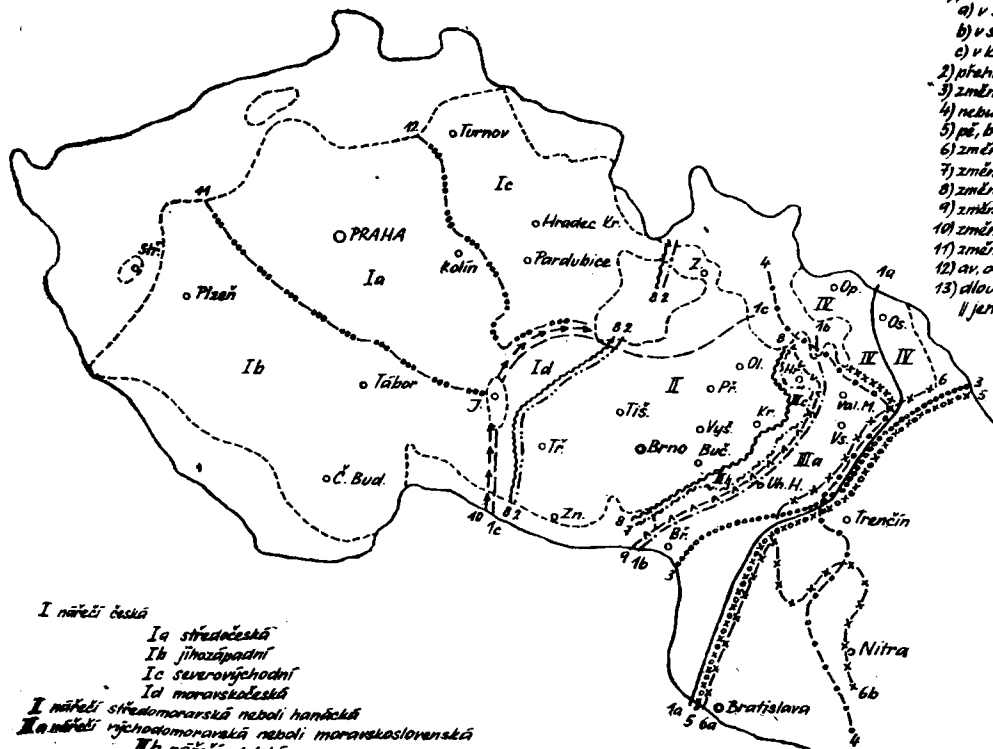
Ve XIV. století pak začíná postupná nářeční diferenciacie našeho území. Její počátky jsou však starší (neprovedení přehlásky $'a > \acute{e}$ v slabikách krátkých a na Ostravsku i v slabikách dlouhých — diferenciacie to ze XIII. stol.). Ve XIV. století k tomu přistupuje neprovedení přehlásky $'u > i$ na Moravě a počátky téměř všech změn, které se ukončují v XV. století. Z nich změna $ie > i$, $uo > u$ zasahuje celé naše území a přesahuje i do jižní části západní slovenštiny, diftongizace $\acute{y} > ej$, $\acute{u} > ou$, změna $aj > ej$ a úžení $\acute{e} > i$ pak nedosahují východního okraje českého jazyka a neprovádějí se ve východomoravských a lašských nářečích. Pro diferenciaci nářečí v Čechách pak mají význam změny souhlásky v (zbytky bilabiálního w a zejména změna $v > \upsilon$ v typech *kreu, praua* ve východních Čechách), změny palatalizaci souhlásek, jako je např. depalatalizace slabik *pě, bě, vě, mě* původně na značném území ve východních Čechách, dnes ovšem jen ve zbytcích, nebo naopak větší zachování palatalizace v jihozápadních Čechách (dnes jen ve zbytcích na okrajích *bjič, pjivo*) a s tím i další změny, jako např. změna $e > a$ (v typech *fčala, jahla, břasa, sršán* atd.), dále různý rozsah diftongizace $i > ej$ po sykavkách, různé

typy disimilace a asimilace souhláskové atd. Jihovýchodní moravskočeský přechodný pás pak od ostatních českých nářečí odděluje neprovedení změny *šě > št* a nepřehlasované tvary v deklinaci (*slepica* — *slepicu*). Středomoravská neboli hanácká nářečí se vydělila monoftongizací diftongů *ei > é*, *ou > ó* (dlouhé, *móka*, *stréc*). Tím, že tyto monoftongizace nedosáhly v celém rozsahu východní hranice rozšíření *ei*, *ou*, vznikly na rozhraní hanácko-východomoravském dvě přechodné oblasti s *ei*, *ou*, a to oblast tzv. dolských nářečí západně od Uh. Hradiště a oblast tzv. kelečského nářečí v okolí městečka Kelče jižně od Hranic. Základní diferenciacie našeho území je pak ukončena oddělením slezskomoravských neboli lašských nářečí ze souvislého komplexu východomoravských nářečí v důsledku zkrácení dlouhých samohlásek (odstranění kvantitativních rozdílů), a to patrně na rozhraní XVI. a XVII. století, tedy v poměrně pozdním období; první počátek jejich oddělování je však již na rozhraní stol. XIII. a XIV. (neprovedení depalatalizace v slabikách *d'e*, *t'e*, *n'e*). Přehledný obraz nářeční diferenciacie viz na mapce 2.

Z uvedeného přehledu je patrné, že většina základních nářečních rozdílů vznikla ve XIV.—XVI. století. Koncem XVI. stol. je tedy dokončen po stránce hláskoslovné vývoj našeho národního jazyka ve všech jeho útvarech včetně jazyka spisovného. Vývoj tvaroslovného systému, který se rovněž přetvářel ve stoletích XIV.—XVI., je však ukončen, jak se zdá, až po XVI. století (pronikání akuzativu-nominativu v plurálu, vyrovnávání koncovek v plurálu, šíření hovorové koncovky *-ama* atd.). V jednotlivostech, uvnitř systému, vývoj ovšem pokračuje dál.

LITERATURA. Horálek, *Úvod*, 39—63; T. Lehr-Splawiński—W. Kuraszkiewicz—F. Slavski, *Przegląd i charakterystyka języków słowiańskich*, Varšava 1954; S. B. Bernštejn, *Očerki sravnitel'noj grammatiki slavjanskich jazykov*, Moskva 1961; Trávníček, *Hist. mluv.*, 10—21; Pauliny, *Fonologický vývin*, 17—61; M. Čejka—A. Lamprecht, *K otázce vzniku a diferenciacie slovanských jazyků*, Sborník prací fil. fak. Brno, A 11, 1963, 5—20.

Vznik nářeční diferenciace češtiny (XIII.—XVI. stol.)

- 1) přehlásky 'a' > 'ě'
 - a) v slabikách dlouhých (smit, hřít) -----
 - b) v slabikách krátkých (jesle, zjavít) - - - - -
 - c) v koncových slabikách (slapice) - - - - -
- 2) přehlásky 'uzi, kožich' & 'kožoch' (kožuch) - - - - -
- 3) změna r' > f, t'fi & tri -----
- 4) nebudete & habudete - - - - -
- 5) pě, bě, mě, vě & pa, ke, me, ve -----
- 6) změna a) uo > ů, o) ie > i & uo(ó), ie - - - - -
- 7) změna ý > ej, ů > ou & ý(í), ů -----
- 8) změna q' > ě, ou > ů (zap. i vých. hranice) ~~~~~
- 9) změna ě > i - - - - -
- 10) změna š > š' - - - - -
- 11) změna e > a (jahla, sršán) & e (jahla, sršeň) - - - - -
- 12) av, ov, ev > av, ov, ev (pravda, ovšem, krev) - - - - -
- 13) dlouhé i krátké samohlásky
 & jen krátké samohlásky xxxxxxx

I nářečí česká
 Ia středočeská
 Ib jihozápadní
 Ic severovýchodní
 Id moravskoslezská

II nářečí středomoravská neboli hanácká
 III nářečí východomoravská neboli moravskoslovenská
 IIIb nářečí dolská
 IIIc nářečí keletská

IV nářečí lašská (neboli slazskomoravská)

Vydělení češtiny ze západoslovanské skupiny (IX.—poč. XIV. stol).

- 1) *trat, tlat* || *trot, tlot* ———
- 2) *ústří samohlásky* || *nasově samohlásky* - - - - -
- 3) *zachování 'e'* || *dispalatalizace 'e' > o*
- 4) *úzká výslovnost ě* || *změna ě > a* - . - . -
- 5) *změna g > μ zh* || *zachování g* - x - x -
- 6) *pe, be, ve, me* || *pe, be, ve, me* ~~~~~
- 7) *r' > ř* || *r' > r* - o - o -
- 8) *de, te, ne* || *dě, tē, ně (d'z'e, c'e)* ~.~.~.~

